

ĮVADAS

„Pirmasis pasaulinis karas pareikalavo mažiau aukų nei Antrasis pasaulinis karas, sugriovė mažiau pastatų ir išvietino milijonus, o ne dešimtis milijonų, tačiau daugeliu atvejų jo palikti randai tiek europiečių galvose, tiek ir Europos žemėlapyje buvo daug gilesni. Senoji Europa niekuomet nebeatsigavo po patirto šoko.“¹

Šie amerikiečių žurnalisto Edmondo Tayloro (1908–1998) prieš daugiau kaip penkiasdešimt metų parašyti žodžiai kaip niekada tinka suvokti milžiniškam, bet daugeliu atvejų vis dar pernelyg menkai pažintam Pirmojo pasaulinio karo poveikiui. Šimtas metų, praėję po šio, kadaise Didžiuoju praminto, konflikto skatina naujai atsigręžti į primirštas patirtis ir apmąstyti konflikto reikšmę. Tai ypač aktualu kalbant apie visuomenes, kuriose apie Didįjį karą vis dar per mažai rašyta, kalbėta, kuriose tas karas kitų, aktualesnių, patirčių ilgą laiką buvo nustumtas į atminties ir užmaršties paribius.

Tokioms visuomenėms, be jokios abejonės, priklauso didžioji dalis tų, kurių namais laikoma Vidurio Rytų Europa – regionas, tradiciškai suvokiamas kaip besitęsiantis tarp Vokietijos ir Rusijos. Pasaulyje buvo maža regionų, kuriuose Didysis karas paskatino tokius revoliucinius ir fundamentinius pokyčius kaip Vidurio Rytų Europoje. Trys imperijos, stovėjusios ant šimtmečius puoselėtų monarchizmo tradicijų pamatų, per kelerius metus buvo palaužtos „modernių“ nacionalizmą, kuriuos įveiklino ir kuriems reikšimosi areną suteikė pačių imperijų ambicijos išplėsti savo įtaką, paremtos nacionaline idėja. Tie nacionalizmai išskėlė naujus lyderius, mobilizavo visuomenę iki kraštutinumo, naujai perdėliojo politinį regiono žemėlapi², bet galiausiai įtraukė regioną į nesibaigiančius politinius eksperimentus ir konfliktus. Po karo Vokietijoje ir Tarybų Sąjungoje naujai iškilusiems elitams, paveldėjusiems jei ne senąsias imperijas, tai jų ambicijas, šie eksperimentai ir vaidai dėl dengiančių viena kitą nacionalinių teritorijų tapo šansu susigrąžinti regione prarastą kontrolę ir suteikė įrankį padėčiai destabilizuoti. Imperinių ambicijų ir nacionalinio principo sandūra kelis dešimtmečius ženklino šiame Europos regione besireiškusius procesus, kurie turėjo tiesioginę įtaką milijonams.

¹ TAYLOR, Edmond. *The Fall of the Dynasties. The Collapse of the Old Order, 1905–1922*. New York, 1963, 230.

² ROSHWALD, Aviel. *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, Russia and the Middle East, 1914–1923*. London, 2001; LOHR, Eric. *Nationalizing the Russian Empire: The Campaign Against Enemy Aliens during World War I*. Cambridge, MA, 2003; SANBORN, Joshua A. *Imperial Apocalypse: The Great War and the Destruction of the Russian Empire*. Oxford, 2014; *The Empire and Nationalism at War*. Ed. by Eric LOHR, Vera TOLZ, Alexander SEMYONOV, and Mark von HAGEN. Bloomington, IN, 2014.

Skirdami šį straipsnių rinkinį nacionalinio principo ir imperinių ambicijų sandūrai Vidurio Rytų Europoje per Pirmąjį pasaulinį karą, anaipol nenorime pasakyti, kad karas šiai sandūrai tapo pradžios ar pabaigos cezūra. Naujausi tyrimai, vertinantys imperijų ir nacijų santykius iki Pirmojo pasaulinio karo, rodo, kad pernelyg supaprastintumėme padėtį, manydami, kad nacijos tiesiog pakeitė imperijas. Dvi skirtingos politinės konsolidacijos formos iš tiesų sąveikavo per visą XIX amžių, formuodamos pačias skirtingiausias šios sąveikos variacijas³. Esame įsitikinę, kad laikotarpiu po Pirmojo pasaulinio karo taip pat yra prasminga ieškoti ne tik tokios sąveikos transformacijų, bet ir tęstinumo.

Tačiau kartu manome, kad apie imperinių ambicijų ir nacionalinio principo sandūrą per Pirmąjį pasaulinį karą Vidurio Rytų Europoje vis dar yra ką nauja pasakyti. Tezė, kad Pirmasis pasaulinis karas vyko su tautų vadavimo vėliava, istoriografijoje neginčijama. Žinoma, kariavusių valstybių deklaracijose dominavo „tautos sujungimo“, „tautinės autonomijos“ ir „tautų apsisprendimo teisės“ pareiškimai. Tačiau akivaizdu, kad minimų pareiškimų prasmė dažnai traktuota labai skirtingai. Istoriografijoje iki šiol nevysiškai aiškios analizuojamos ir vertinamos nacionalinio veiksnio genezė, raiška ir tos raiškos pasekmės.

Visų pirma esama neaiškumų dėl karo strategijų. Žinoma, kad kariavusių valstybių blokai aktualizavo klausimą tų tautų, kurios dažniausiai priklausė priešštam valstybių blokui. Tai savaimė kvestionuotų nacionalinio principo prasmę ir verstų kelti klausimą, ar nacionalinis principas buvo keliamas kaip vertybė *per se*, ar tik kaip strateginė priemonė, taikyta kare priešininkų galiai ardyti.

Problemiška ir nacionalinio veiksnio genezė. Makrolygmeniu problemą galima sieti su nacionalizmo fenomenu. Žinoma, patriotizmas / nacionalizmas kariavusiose valstybėse karo metais buvo pasiekęs ypatingas aukštumas, ir būtent šis veiksnys laikomas viena esminių priežasčių, kodėl buvo neįmanoma kompromisinė taika, kodėl karas įgavo totalinį pobūdį ir, užtrukdamas netikėtai ilgus ketverius metus, pareikalavo iki tol neregėto masto aukų. Tačiau analizuojant šį reiškinį, gali būti problemiška atskirti, kur reiškesi didžiavalstybinis patriotizmas / nacionalizmas, o kur – naujų mažųjų etnosocialinių junginių nacionalizmas / patriotizmas, beje, neretai pasireiškęs didžiųjų metropolijų patriotizmą / nacionalizmą kontekste. Mikrolygmeniu ne mažiau problemiška yra identifikuoti nacionalinio veiksnio motyvaciją. Kaip liudija tyrinėjimai, nacionalinių veikėjų motyvų skalė svyravo tarp aukštų idėjų, politinių interesų ir smulkių ambicijų bei korupcijos.

Pagaliam diskusijų verta ir naujosios tarptautinės sistemos, suponuotos nacionalinių vadinamų naujųjų valstybių, genezė. Žinoma, tautoms planuotos skirtingos pers-

³ See, for instance: *Nationalizing Empires* (Historical studies in Eastern Europe and Eurasia, Vol. III). Ed. by Alexei MILLER, Stefan BERGER. Budapest, New York, 2015.

pektyvos: nuo administracinės autonomijos iki demokratinų valstybių garantuotos federacijos. Tačiau galiausiai, formuojant naująsias Vidurio Rytų Europos valstybes, demokratijos eksporto būta labai menko, daugelyje jų įsigalėjo vadinamasis „krašto principas“, dažniausiai paremtas nacionalizmo ir buvusių imperijų administracinių tradicijų integravimu.

Šiuo straipsnių rinkiniu siekiama aptarti bent dalį minėtų klausimų, pirmiausia koncentruojantis į sandūros tarp Vokietijos ir Rusijos erdvę. Tačiau šia erdve jokių būdu nenorėta apsiriboti. Suvokiant lyginamosios perspektyvos vertę, rinkinyje taip pat spausdinami tekstai, atskleidžiantys imperinės tvarkos ir nacionalinio veiksnio sąveikas kitose Didžiojo karo konfliktinėse zonose – pirmiausia Austrijos ir Rusijos, taip pat Osmanų imperijos ir Rusijos.

12

Tomą sudarantys straipsniai sugrupuoti į tris skyrius, kurie atskleidžia: 1) imperinius karo metų planus ir strategijas bei nacionalinio principo vaidmenį tuose planuose ir strategijose; 2) vaidmenų, kuriuos suvaidino nacionalinio principo raiška, įvairovę, 3) mentalinius ir socialinius pokyčius, kuriuos paveikė imperinės ir nacionalinės tvarkos sandūra karo metais. Į konkretaus straipsnio priskyrimą konkrečiam skyriui siūlytumėme žiūrėti kaip į sąlyginį, atskleidžiantį tame straipsnyje vyraujančią kryptį. Iš esmės visus į rinkinį sugulsius tekstus daugiau ar mažiau vienija siekis parodyti skirtingas imperinių ambicijų ir nacionalinių principų sąveikos variacijas, kurioms pasireikšti Vidurio Rytų Europoje suteikė galimybę Pirmasis pasaulinis karas.

Vasilijus Safronovas, Česlovas Laurinavičius